

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/88-95>

Xatirə Bayramova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0009-7990-2480>

xatirebayramova06@gmail.com

Birinci Türkoloji Qurultayın repressiyaya uğramış nümayəndələri

Xülasə

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay türk xalqları arasında elmi, mədəni və dil birliyinin formalaşmasında mühüm tarixi mərhələ olmuşdur. Qurultay XIX əsrin sonlarından etibarən türk xalqları arasında baş qaldıran maarifçilik hərəkatının məntiqi davamı, eyni zamanda ümumtürk intellektual düşüncəsinin zirvə məqamı kimi dəyərləndirilir. “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” adı altında təşkil edilsə də, iştirakçıların mənsub olduqları dövlətlərin coğrafiyası və etnik müxtəlifliyi bu qurultaya beynəlxalq elmi səciyyə qazandırmışdır. Qurultay türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin və dil sistemlərinin elmi əsasda öyrənilməsi, eləcə də ortaq əlifba və terminologiya məsələlərinin müzakirəsi baxımından mühüm elmi hadisə olmuşdur. Lakin sovet ideoloji siyasətinin sərtləşməsi nəticəsində bu qurultayın bir çox görkəmli iştirakçıları - o cümlədən Ruhulla Axundov, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Osman Akçokraklı, Cəlaləddin Qorxmazov, Salman Mümtaz, Əhməd Baytursunov və başqaları repressiyalara məruz qalmış, bəziləri güllələnmiş, digərləri isə uzun illər sürgün həyatı yaşamışdır. Bu fakt yalnız fərdi talelərin faciəsi deyil, həm də türkologiya elminin inkişafına vurulan ağır zərbə idi. Qurultay iştirakçılarının ideyaları sonrakı onilliklərdə türk xalqlarının milli oyanışında, dil islahatlarında və mədəni özünüdərkini formalaşmasında dərin iz buraxmışdır. Onların elmi fəaliyyəti və milli mövqeləri sovet repressiya ideologiyasına qarşı intellektual müqavimət nümunəsi kimi tarixə düşmüşdür.

Açar sözlər: Repressiya qurbanları, xalq, tarix, insan hüquqları, yaddaş

Xatirə Bayramova

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0009-7990-2480>

xatirebayramova06@gmail.com

Repressed Representatives of the First Turkological Congress

Abstract

The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, marked an important historical stage in the formation of scientific, cultural, and linguistic unity among Turkic peoples. The congress was regarded as a logical continuation of the enlightenment movement that had emerged among Turkic nations since the late 19th century, as well as a peak moment in the development of pan-Turkic intellectual thought. Although it was officially titled the “First All-Union Turkological Congress,” the geographical and ethnic diversity of its participants endowed the event with an international scholarly character. The congress played a significant role in the academic study of the common culture and linguistic systems of Turkic peoples, as well as in discussions on a unified alphabet and terminology. However, as Soviet ideological policies became harsher, many prominent participants of the congress - including Ruhulla Akhundov, Bekir Çobanzade, Hanafi Zeynalli, Osman Akchokrakly, Jalaladdin Gorkhmazov, Salman Mumtaz, Akhmet Baitursunov, and others - were subjected to political repression; some were executed, while others endured years of exile. This

tragedy represented not only the destruction of individual lives but also a severe blow to the development of Turkological science. The ideas and research of the congress participants left a deep mark on the national awakening, linguistic reforms, and cultural self-consciousness of Turkic peoples in the following decades. Their scholarly legacy and national stance became a symbol of intellectual resistance to Soviet repression.

Keywords: *Victims of repression, people, history, human rights, memory*

Giriş

Azərbaycan tarixi yalnız siyasi sərhədlərin qorunması və müdafiəsi ilə məhdudlaşmır; bu tarix həm də mənəvi, mədəni və elmi dəyərlərin yaşadılması ilə fərqlənir. Azərbaycan xalqı azadlığını təkcə silah gücü ilə deyil, həm də düşüncəsi, qələm və elmi nailiyyətləri vasitəsilə qazanmağa çalışmışdır. Millətin inkişafı, milli kimliyinin qorunması və bu kimliyin gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesində ən mühüm rol ziyalıların - millətin beyni hesab olunan alimlərin üzərinə düşmüşdür. Onlar hər zaman xalqın dirəniş və mübarizə ruhunun dayacağı olmuşlar.

Lakin XX əsrin 30-cu illərində sovet hakimiyyətinin sərt repressiya siyasəti, xüsusilə Stalin dövrünün amansız zülmü nəticəsində bu dəyərli beyinlər susdurulmuş, təqib olunmuş və çox zaman qurban verilmişdir. Bu susdurulma yalnız bir dövrün faciəsi deyildi - o, bütöv bir xalqın elmi düşüncə tarixində yaranmış boşluq idi. Buna baxmayaraq, həmin ziyalıların ideyaları və elmi irsi xalq yaddaşında qorunub saxlanıldı, zaman keçdikcə yenidən dirçəldi və milli düşüncənin əsas sütunlarından birinə çevrildi.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqları arasında ortaq dil, mədəniyyət və elmi əməkdaşlığın təşəkkülündə tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu Qurultayda müxtəlif türk respublikalarından və bölgələrdən gəlmiş tanınmış alimlər iştirak edərək ümumtürk dilinin inkişaf istiqamətlərini, dilçilik elminin nəzəri əsaslarını və ortaq elmi dəyərləri müzakirə etmişdilər. Lakin SSRİ rəhbərliyinin milli maarifçilik hərəkatına münasibəti qəddar və təzyiq dolu olmuş, nəticədə Qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyəti sonrakı illərdə “xalq düşməni” damgası ilə təqibə, sürgünə, hətta güllələnməyə məruz qalmışdır. Sovet rejimi bu hərəkatı öz ideoloji sisteminə təhlükə kimi görərək milli kimlik və azad elmin inkişafına yönəlmiş bütün təşəbbüsləri məhv etməyə çalışmışdır. Repressiyaya məruz qalan alimlər təkcə elmi fəaliyyətlərinə görə deyil, həm də milli kimliyimizin qorunması, dilimizin və mədəniyyətimizin inkişafı uğrunda apardıqları mübarizə ilə yadda qalmışlar. Onların hər bir fikri və çıxışı böyük risk və təhlükə ilə üz-üzə idi, lakin bu risklər qarşısında millət sevgisi, vətənpərvərlik və mənəvi məsuliyyət onların ən güclü silahına çevrilmişdi. Sovet rejimi onların səsinə boğmağa çalışsa da, xalq yaddaşı bu səsləri heç vaxt unutmadı. Əksinə zaman keçdikcə həmin alimlərin ideyaları və elmi irsi yenidən qiymətləndirildi və onlar Azərbaycan elminin və milli mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynayan simalar kimi tanındılar.

Tarixi reallıqlar göstərir ki, həm çar, həm də sovet Rusiyası türk xalqlarının sayını azaltmaq, onları yadlaşdırmaq və milli kimlikdən uzaqlaşdırmaq siyasəti aparmışdır. Millətlərin adları ironik şəkildə dəyişdirilir, onların kimlikləri məqsədli şəkildə unutturulurdu. Məhz buna görə XIX və XX əsrin əvvəllərində türk ziyalılarının ən böyük sualı “Biz kimik?” sualı idi. Bu suala ən aydın və dolğun cavab isə məhz Birinci Türkoloji Qurultayda verilmişdir (Qasımov, 2019, s. 24).

Qurultay yalnız elmi müzakirələrin və ideya mübadiləsinin deyil, eyni zamanda türk xalqlarının özünüdərk və özünü təsdiq mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Bu toplantı türklərin bir millət kimi öz mənşəyinə, dilinə və tarixinə qayıdışını simvolizə edirdi. Şabaşkin kimi ziyalının “Yalnız bu yaxınlarda ali məktəbdə təhsil alarkən və türkologiya sahəsində çalışanlarla ünsiyyətdə olarkən öyrəndim ki, mən türkmən” (Qasımov, 2019, s. 25) etirafı, təəssüf ki, həmin dövrdə minlərlə insanın yaşadığı mənəvi yadlaşmanın acı göstəricisidir. Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən alimlər ərəb əlifbasından latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsiplərini işləyib hazırlamış və onun qətnaməsini qəbul etmişdilər. Qurultay, eyni zamanda, türk xalqlarının qədim mədəniyyətini, zəngin tarixini və mənəvi birliyini elmi müstəvidə təsdiqləyərək sübut etmişdir ki, türklər “köçəri” və “barbar” deyil, dünyanın ən qədim və sivil mədəniyyət sahiblərindən biridir (Qasımov, 2019, s. 26).

Qurultay həm elm, həm mədəniyyət, həm də milli şüur baxımından türk dünyasının ən parlaq zirvələrindən biri olmuşdur.

Tədqiqat

Bütün siyasi və ideoloji çətinliklərə baxmayaraq, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay elm, düşüncə və mədəniyyət uğrunda aparılan böyük bir mübarizənin təntənəsinə çevrildi. Bu mühüm elmi forumda iştirak edən alimlər təkcə dövrün dilçilik və mədəniyyət problemlərini müzakirə etmirdilər, onlar eyni zamanda milli ideyaların qorunması, yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində əvəzsiz xidmətlər göstərirdilər. Qurultayın Bakıda keçirilməsi təsadüfi deyildi. XX əsrin əvvəllərində Bakı təkcə neftin deyil, həm də maarifin, elmin və milli oyanışın mərkəzi kimi tanınırdı. Türkoloqların bu şəhərdə bir araya toplanmasının əsas məqsədi sırf elmi məsələlərin müzakirəsi deyildi; bu, türklərin milli-mənəvi varlığının, birliyinin və gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş strateji bir addım idi.

1926-cı ildə keçirilən bu mötəbər toplantı, əslində, türk xalqları arasında elmi, mədəni və dil birliyinin bərpası istiqamətində atılmış tarixi çağırış idi. Qurultayın gündəliyində müzakirəyə çıxarılan məsələlər bunu açıq şəkildə nümayiş etdirirdi:

1. Yeni əlifbaya keçid;
2. İmla və orfoqrafiya problemlərinin tənzimlənməsi;
3. Terminoloji sistemin vahidləşdirilməsi;
4. Tədris və metodika məsələlərinin aktualaşdırılması;
5. Qohum və qonşu dillərlə qarşılıqlı təsir və interferensiya problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri və ortaq ədəbi dilin yaradılması;
7. “Ulu dil” nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi məsələləri. (Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2016, <https://www.anl.az/down/meqale/525/2016/mart/480508.htm>)

Bu məsələlər təkcə elmi xarakter daşımır, həm də siyasi və ideoloji mahiyyət kəsb edirdi. Çünki hər bir təklif və fikir türk xalqlarının birliyinə, mənəvi dirçəlişinə və gələcək istiqamətinə yönəlmişdi. Lakin sovet ideologiyasının elmin və düşüncənin azadlığına dözümsüzlüyü bu birliyi təhlükə kimi dəyərləndirdi. Qurultayın əsas ideya yükünü daşıyan bir çox ziyalı sonradan “pantürkist”, “xalq düşməni” damğası ilə repressiyaya məruz qaldı. Beləliklə, elmin və milli düşüncənin təntənəsi kimi başlanan bu yol, bir çoxları üçün həyatlarını itirdikləri bir faciəyə çevrildi.

O dövrdə səslənən hər fikir - ortaq dil, ortaq əlifba, milli yaddaşın qorunması, mənəvi dirçəliş arzusu - imperialist düşüncə ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Nəticədə, bu ideyaları müdafiə edən ziyalıların əksəriyyəti 1937-1938-ci illərin böyük repressiya dalğasında məhv edildi. Onlar yalnız elmi baxışlarına, müstəqil düşüncələrinə və azad elm uğrunda mübarizələrinə görə cəzalandırıldılar.

Repressiya qurbanları sırasında Ruhulla Axundov, Panah Qasimov, Hənəfi Zeynallı, Əhmədbəy Pepinov, Hamid Sultanov, Mirzə Hüseynov, Cabbar Məmmədşad, Müseyib İlyasov, Hüseyn Musayev, Aleksandr Samoyloviç, Vəli Xulufu, Artur Zifeld-Smumyagi, Bəkir Çobanzadə, Abdulla Tağızadə, Xəlid Said Xocayev, Həbib Cəbiyev və digər görkəmli alimlər yer alırdı.

Birinci Türkoloji Qurultay təkcə sovet ölkələrində deyil, bütün Şərq dünyasında elmi və mədəni hadisə kimi rezonans doğurdu. Qurultay, ictimai-fəlsəfi baxımdan da, öz dövrünün stereotiplərinə meydan oxuyaraq, yeni fikir azadlığının və milli özünüdərk prosesinin simvoluna çevrildi. İlk baxışda sovet hakimiyyəti bu təşəbbüsü dəstəkləyirmiş kimi görünərsə də, əslində, onun arxasında türk xalqlarının birliyini sarsıtmaq və elmi azadlığı məhdudlaşdırmaq kimi gizli məqsədlər dayanırdı. Bu təşəbbüsdən ruhlanan azərbaycanlı ziyalılar Qurultayın təşkilində öz intellektual iradələrini ortaya qoydular və onun gedişatını milli düşüncə çərçivəsində formalaşdırmağa çalışdılar. Arxa plandakı xaos vəziyyətə, ideoloji təzyiqlərə baxmayaraq Qurultay mütəşəkkil şəkildə keçirildi və uğurla yekunlaşdı. Hətta Səmərqənddə II Türkoloji Qurultayın keçirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu.

Lakin bu uğurun arxasında sovetlərin məqsədli nəzarət planları gizlənirdi. Bəs əslində nə baş verirdi? Ziyalıları hədəfə gətirən görünməyən xaos nədən ibarət idi?

Göründüyü kimi, Türkoloji Qurultay öz böyük tarixi əhəmiyyəti qədər də sonrakı repressiyalar üçün material vermişdir. 1930-cu ildən başlayaraq qurultayın bütün iştirakçıları təqib edilməyə

başlamışdır. Qurultay iştirakçılarının hər bir çıxışı, qurultayın hər bir qərarı o zaman cəza təşkilatlarının əlində bir fakta çevrilmişdir. F. D. Aşninin dediyi kimi, qurultay iştirakçılarının hamısı təqiblərə məruz qalmış və məhv edilmişdir (Babayev, 2016, s. 20). Bütün bunlara baxmayaraq, Qurultayda elmi və mədəni birlik əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü. İştirakçılar müxtəlif türkcə ləhcələrlə çıxış etsələr də, bir-birlərini anlayır, ortaq elmi və mədəni dəyərlər ətrafında birləşirdilər. Qurultay türkdilli xalqların gələcək inkişafı üçün vahid dil, əlifba və təhsilin formalaşmasına mühüm töhfə verdi. Elmi dialoq və qarşılıqlı anlaşma mühiti həmin dövr üçün nadir və ümidverici nümunə idi.

Qurultay iştirakçıları arasında ön sıralarda yer alan və türkoloji elmdə müstəsna xidmətləri ilə seçilən şəxsiyyətlərdən biri professor Bəkir Çobanzadə idi. O, türkologiya elminin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirak etmiş, ortaq türk dili və yeni əlifba məsələləri ilə bağlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Çobanzadə gənc yaşlarından parlaq zəkası və qeyri-adi savadı ilə fərqlənmiş, həm Azərbaycan, həm də Krım türklərinin dil və mədəniyyətinə dair fundamental araşdırmaları ilə tanınmışdır (Babayev, 2016, s. 70). Qurultayda o, “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında” (Babayev, 2016, s. 69) adlı məruzə ilə çıxış edərək türk dilləri arasındakı əlaqələrin tarixi və fonetik əsaslarını elmi müstəvidə izah etmişdir. Məruzəsində Orxon-Yenisey abidələri, “Qutadqu Bilik”, “Divanü Lügət-it-Türk”, “Divan-i Hikmət” kimi klassik mənbələrə istinad etmiş, türk ləhcələrinin qədimdən vahid kökə bağlı olduğunu elmi arqumentlərlə əsaslandırmışdır. Alimin fikrincə, türk dilləri arasındakı əsas fərqlər səs tərkibindəki dəyişmələrlə məhdudlaşır, lüğət bazası isə böyük ölçüdə ortaqdır.

O, Mahmud Kaşğarının əsərinə istinad edərək XI əsrdə türk tayfaları arasında səsdəyişmə qanunauyğunluqlarının artıq formalaşdığını və bunun türk dillərinin vahid mənbədən törədiyinə dəlalat etdiyini vurğulamışdır. Çobanzadə bu tədqiqatların yalnız fonetik əsaslarla deyil, həm də tarixi və sosial kontekstlərlə birgə aparılmasının vacibliyini önə çəkmişdir (I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş ‘Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar’ mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları, s. 73).

Bəkir Çobanzadə V. Radlov, V. Tomsen, A. Vamberi, Budenz və Pamstedt kimi tədqiqatçıların türkoloji sahədəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirsə də, onların əsərlərindəki systemsizlik və metodoloji çatışmazlıqları elmi obyektivliklə tənqid etmiş, bu istiqamətdə daha müqayisəli və sistemli yanaşmanın zəruriliyini vurğulamışdır. Qurultayda Bəkir Çobanzadə ilə yanaşı Fuad Köprülüzadə, Əhməd Baytursun, Qasım Tınıstanov kimi görkəmli ziyalılar da iştirak etmiş, türk xalqları arasında elmi əməkdaşlığın və dil həmrəyliyinə dərinləşməsinə mühüm töhfə vermişdilər. Lakin bu elmi yüksəliş uzun sürmədi.

Sovet rejimi türklərin milli birliyinə və azad elmə yönələn istənilən təşəbbüsü “pantürkist hərəkət” kimi qiymətləndirərək sərt repressiyalara başladı. M.C. Bağirovun imzası ilə göndərilən sənədlərdə Çobanzadənin adı xüsusi vurğulanır, onun “Müsavətçiliklə” və “xarici pantürkist dairələrlə” əlaqədə olduğu bildirilirdi. Qurultayda iştirakı belə, sonradan onun təqib olunması üçün ittiham dəlil kimi istifadə edilmişdi. Sovet təhlükəsizlik orqanlarının apardığı istintaqlarda Bəkir Çobanzadənin Mehmet Fuad Köprülüzadə, Mesaroş, Ə.B. Hüseyinzadə kimi alimlərlə elmi əlaqələri, eləcə də türk xalqlarının milli oyanışına xidmət edən fəaliyyəti “casusluq” və “antisovet təbliğatı” kimi təqdim olunurdu (Babayev, 2016, s. 278). Nəticədə o, 1937-ci ildə “pantürkist” və “xalq düşməni” damğaları ilə həbs edilmiş, qısa zamanda güllələnmişdir.

Bəkir Çobanzadənin Qurultaydakı çıxışı və ümumilikdə türk dillərinin qohumluğu ilə bağlı elmi tədqiqatları müasir türkologiya metodoloji əsaslarını formalaşdıran nadir irslərdəndir. Yeri gəlmişkən, həmin dövrdə yeni türk əlifbasına keçid məsələsi də ciddi mübahisələr doğururdu. Ərəb əlifbasının tərəfdarları onun “yazı üçün daha əlverişli” olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Buna baxmayaraq, Çobanzadənin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən elmi şura yeni əlifba layihəsini qısa müddətdə hazırlamış və onu ümumittifaq səviyyəsində müzakirəyə təqdim etməyə cəhd etmişdi. Bu məqsədlə Türkoloji Qurultayın çağırılması zəruri sayılırdı. Lakin “yeni əlifba düşmənləri” açıq şəkildə bu təşəbbüsə qarşı çıxırdılar.

Bu məsələ barəsində B.Çobanzadə Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin türkologiya seksiyasının 20 oktyabr 1925-ci il iclasında etdiyi məruzəsində belə demişdi:

“Gənc Azərbaycan, qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qərarlaşdırmışdır. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək, heç kəs Qurultayın keçirilməsi üçün yer - Azərbaycanın paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi” (Babayev, 2016, s. 42).

1924-cü ildə yazdığı “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərində irəli sürdüyü türk dillərinin eyni kökdən və eyni ailədən olması ideyası, onu “pantürkist” kimi damğalamaq üçün bəhanə olmuşdu. B. Çobanzadə həqiqəti - yəni bu elmi baxışının siyasi məqsəd daşmadığını - sübut etməyə çalışsa da, Qasimovun da qeyd etdiyi kimi, o dövrün ideoloji dairələrini inandıra bilməmişdi (Qasimov, 2019, s. 36).

Qurultaydakı çıxışında o, əlifba məsələsinə dair belə demişdi:

“Yoldaşlar, əlifbaya elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşmalıyıq.

Birinci: Əlifba bir lisanın səslərinə əsaslanmalıdır. Ərəb əlifbası isə lisanımızdakı səsləri ifadə etməkdə acizdir.

İkinci: Dil şəxsi deyil, ictimai bir müəssisədir; onun əsasını xalqın ümumi tələbi təşkil etməlidir.

Üçüncü: Cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir; onun keçmişi unudulmamalıdır.

Dördüncü: Yazıda elmi və pedaqoji prinsiplər əsas götürülməlidir.

Beşinci: Bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını elm və mədəniyyət yolu ilə birləşdirəcək əlifba lazımdır.

Biz əvvəllər təklif edilən əlifba ilə razı deyildik. Lakin təqdim olunan izahatdan sonra qənaət hasil etdik ki, mədəni tərəqqi üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa yol yoxdur. Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi yaradılmalıdır. Bu mərkəzə ən layiqli namizəd Bakıdır. Bakıdan başlayan yeni əlifba məsələsinə bu gün Krım xalqı və gəncləri dəstək verəcək. Komissiyanın təşkili məqsəduyğundur. Sizin hər məsələdə bizə yardım göstərəcəyinizə inanırıq və fikirlərinizi səmimiyyətlə salamlayırıq” (Qasimov, 2019 s. 38).

Bəkir Çobanzadənin əməkdaşlıq etdiyi və Türkoloji Qurultayda onunla eyni idealları bölüşən alimlərdən biri də rus əsilli görkəmli türkolog Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç idi.

Samoyloviç haqqında deyə bilərik ki, o, Türkoloji Qurultayın fəal iştirakçılarından biri olmuş və sonradan Sovet repressiyalarının qurbanına çevrilmişdi. Onun taleyi Bəkir Çobanzadənin aqibətindən fərqli deyildi. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, həmin dövrün siyasi atmosferində bu dəyərli şəxsiyyəti “türk millətçisi” adı altında damğalamaq çətin idi. Bu səbəbdən ona qarşı “Yapon casusu Şpigel” kimi uydurma ittiham irəli sürülmüşdü (Babayev, 2016, s. 242).

Türkoloji Qurultayda Aleksandr Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” adlı məruzə ilə çıxış etmiş, bu sahəyə mühüm elmi töhfələr vermişdi. Onun elmi araşdırmaları, xüsusilə türk dillərinin sistemləşdirilməsi və müqayisəli təhlili sahəsində aparıcı rol oynamışdı (Perviy Tyurkoloqicheskiy Syezd, 1926, s.131-138).

Bəkir Çobanzadə və Aleksandr Samoyloviç kimi görkəmli ziyalılarla eyni dövrün elmi-intellektual mühitində fəaliyyət göstərən digər bir şəxsiyyət isə Vəli Xulufu idi.

1924-cü ildə Vəli Xulufu Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin əməkdaşı kimi Şimali Qafqaza, Krıma, Tatarıstana və Türküstana elmi ezamiyyətlər edərək, latın qrafikasına keçidin zəruriliyini geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Həmin dövrdə onun elmi və ictimai fəaliyyəti yalnız Azərbaycan miqyası ilə məhdudlaşmır, bütövlükdə türk xalqları arasında mədəni inteqrasiya prosesinə xidmət edirdi. Bakı ədəbi və elmi mühitində Səməd Ağamalıoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə kimi mütəfəkkirlərlə qurduğu səmərəli əməkdaşlıq onun düşüncə dünyasının formalaşmasında və elmi yaradıcılığının inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1925-ci ildə nəşr etdirdiyi “Yeni türk əlifbası” adlı əsəri Vəli Xulufunun elmi axtarışlarının məntiqi nəticəsi olmaqla yanaşı, yeni dövrün dil siyasətinə nəzəri əsas yaradan mühüm tədqiqat işi kimi dəyərləndirilmişdir. Əsərin ədəbi ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılanması alimin bu istiqamətdəki fəaliyyətini daha da gücləndirmişdir.

1923-cü ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin sədrliyi ilə fəaliyyətə başlayan və Azərbaycanın tarix, mədəniyyət, etnoqrafiya və elminin inkişafında mühüm rol oynayan “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti” də Vəli Xulufunun elmi fəaliyyətində mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Cəmiyyətin elmi müzakirələrində fəal iştirak edən Xulufu burada həm metodoloji baxımdan, həm də ideoloji səviyyədə formalaşmış, türkoloji düşüncənin elmi əsaslarının yaradılmasına töhfə vermişdir (Qasımov, 2019, s. 384).

Lakin XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən etibarən sovet ideoloji təzyiqlərinin artması Vəli Xulufunun həyatında dönüş nöqtəsinə çevrilmişdir. Onun adı qəzet səhifələrində “pantürkist” və “panislamist” ittihamları ilə yanaşı çəkilməyə başlamış, yaxın silahdaşlarının “xalq düşməni” kimi həbs edilməsi alimi dərin mənəvi sarsıntıya uğratmışdır. Xulufu sovet hakimiyyətinə sadıqlığını, əslində, millətə və vətənə xidmət kimi dəyərləndirirdi. Bunun bariz nümunəsi onun 1932-ci ildə yazdığı “Məhrəmlilik münasibətilə” adlı əsərindəki bu fikirlərdə öz əksini tapır: “Əski ictimai münasibəti, əski əxlaqı məhv etməklə biz yeni sosialist münasibəti üzərinə kommunist əxlaqı yaratmalıyıq... Kommunist əxlaqı panislamizm, pantürkizm, daşnak, müsəvat, menşevizm və sairə ilə mübarizə aparmaqdır...” (<https://www.anl.az/down/meqale/525/2016/noyabr/512800.htm>).

Bu sətirlər onun o dövrdəki ideoloji təəssübkeşliyinin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də sovet ideoloji basqısının alimlər üzərindəki təsirini nümayiş etdirir. Lakin ölkədə gedən proseslər - erməni daşnaklarının hegemonluğu, milli ziyalıların bir-bir ardınca məhv edilməsi və nəhayət, onun öz adının “qara siyahıya” salınması Vəli Xulufunu dərin ruhi böhrana sürükləmişdi. O, bu sarsıntının yaxınlaşan faciənin əlaməti olduğunu hiss edirdi. Təəssüf ki, bir çox həmkarları kimi, onu da totalitar rejimin amansız repressiya dalğası yaxaladı...

1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-nə qədər Bakı şəhərində keçirilən I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türkologiya elminin qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Bu vəzifələrdən biri də müasir imla prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi və mükəmməl orfoqrafiya lüğətlərinin hazırlanması idi. Əlifba islahatının zəruriliyi həmin dövrdə yalnız texniki deyil, həm də ideoloji və mədəni mənə daşıyırdı. Yeni əlifbaya keçid milli oyanışın, elmin və təhsilin demokratikləşməsinin simvolu kimi dəyərləndirilirdi. Bu məsələlərin həyata keçirilməsində fəal iştirak edən Vəli Xulufu Azərbaycan dilinin xalq əsaslı inkişafını prioritet sayırdı. O, “Azərbaycan xalq dili lüğətinin ‘Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti’ ilə bərabər dünyaya gəldiyini” qeyd edir və bununla da leksikoqrafiyanın türkoloji istiqamətdə inkişafına mühüm töhfə verdiyini bildirirdi. Bununla yanaşı, alim bir çox problemlərin hələ də həll edilmədiyini etiraf edir və bu məqsədlə 1928-ci ilin yanvarında Bakı şəhərində çağırılan I İmla Konfransında fəal iştirak edir.

Professor Adil Babayevin araşdırmalarında göstərildiyi kimi, həmin konfransda qəbul edilən imla prinsipləri əsasən Bəkir Çobanzadə və Vəli Xulufunun təqdim etdiyi tezlərə əsaslanmışdır. Lakin bəzi tədqiqatçılar konfransın qərarlarının yalnız Çobanzadə ilə əlaqələndirilməsini birtərəfli yanaşma hesab edirlər. Konfransın qəbul etdiyi 41 maddəlik qərarda hər iki alimin məruzəsinə istinad edilməsi bu fikri təsdiqləyir. Vəli Xulufu sonralar həmin qərarları “İmla lüğəti” əsərinə daxil etməklə bu istiqamətdəki sistemli fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Lakin bütün bu sözlərə baxmayaraq, imla qaydalarının tətbiqində ciddi çətinliklər qalmaqda idi. V.Xulufu yazırdı:

“Azərbaycan imla konfransının qərarları bütün nəşriyyat və mətbuat idarələri üçün məcburi olmalı idi. Lakin bu vaxta qədər mətbuat hələ də bir imlaya tabe olmaq istəmir və hər kəs istədiyi kimi hərəkət edir. Mətbuatımızda olan anarxiya qəti surətdə aradan qaldırılmalıdır” (Xulufu, 1929, s.342).

Bu qeydlər həmin dövrdə dil siyasətindəki nizamsızlığın və idarələrarası uyğunsuzluğun bariz nümunəsidir. Müxtəlif nəşriyyatların və mətbuat orqanlarının fərqli yazı normalarından istifadə etməsi orfoqrafiya sahəsində “anarxiya” yaratmış, vahid yazı sisteminin formalaşmasına mane olmuşdur (Xulufu, 1929, s.342).

Marksist-leninçi ideologiyanın təsiri altında fəaliyyət göstərən Xulufu orfoqrafiya islahatına qarşı çıxan qüvvələri “proletar mədəniyyətinin düşmənləri” kimi təqdim edirdi. Onun “Yeni əlifbanın

təşviqinə başlandığı zaman proletar mədəniyyətinin düşməni olan millətçilər, müsavətçilər, ruhanilər və feodal mədəniyyətinin tərəfdarları bu islahatın ən qəddar əleyhdarları idilər” fikri dövrün siyasi-ideoloji panoramasını aydın şəkildə əks etdirir.

Vəli Xulufu əlifba islahatının qarşısında duran əsas çətinliyi ərəb qrafikasının struktur xüsusiyyətlərində və bu yazı sisteminə uyğun orfoqrafiya lüğətlərinin olmamasında görürdü. O, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “Azərbaycan ləhcəsinin hələ ədəbi bir dil şəklini almaması” yeni orfoqrafiya sisteminin tətbiqini çətinləşdirən əsas amillərdən biridir. Tədqiqatlarında Xulufu fonetik prinsipə əsaslanmış, lakin sonrakı mərhələlərdə bu yanaşmanın yetərsiz olduğunu dərk etmişdir. O, yazırdı:

“Əgər fonetik prinsipə tam riayət etsək, o halda bütün şivələrə səlahiyyət verməli və hər biri öz şəklini çəkməlidir” (Qasımov, 2019, s. 415).

Bu fikir alimin elmi baxışlarının təkamülünü və dilin morfoloji sabitliyinin qorunması istiqamətində ardıcıl fəaliyyətini nümayiş etdirir. O, “İmla lüğəti”nin ön sözündə ərəb-fars mənşəli alınma sözlərin də sistemləşdirilməsini xüsusi qeyd etmiş, bu sahədəki qarışıqlıqların aradan qaldırılmasını vacib saymışdır.

Beləliklə, Vəli Xulufunun fəaliyyətində əlifba və imla məsələləri yalnız texniki və filoloji deyil, həm də mədəni identiklik və milli özünüdərk aspektindən mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Onun türkoloji elmdə qoyduğu iz, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsiplərinin elmi əsaslarla formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Repressiya qurbanları sırasında elə şəxslər də var idi ki, onlar təkcə siyasi fəaliyyətdə deyil, həm də dilçilik və türkologiya sahəsində ciddi elmi xidmətlər göstərmişdilər. Belələrindən biri də Xəlid Səid Xocayev idi. Xəlid Səid Xocayev 1888-ci ildə Daşkənd yaxınlığında yerləşən Koş-Kurqan kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Daşkənddəki mədrəsədə almış, 1914-cü ildə isə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin sonradan elmə olan marağı onu ixtisas dəyişməyə vadar etmiş, o, tarix-filologiya fakültəsinə keçmiş və 1918-ci ildə universiteti bu ixtisas üzrə bitirmişdir. Xocayevin həyat yolu onun həm elmi, həm də milli düşüncə baxımından formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Xocayevin Türkoloji Qurultaydakı iştirakı və sonrakı elmi fəaliyyəti onun Azərbaycan və ümumtürk mədəniyyəti qarşısında xidmətlərini sübut edir. Qızı Bəhicə xanımın xatirələrində qeyd olunduğu kimi, Qurultaya həsr olunmuş banket məhz Xocayevlərin evində təşkil edilmişdi. Burada Əli bəy Hüseynzadə, Köprülüzadə Fuad bəy və digər nüfuzlu şəxslər iştirak etmişdir. Hətta Azərbaycanın ilk qadın rejissoru Gəmər Salamzadə də bu banketdən öz xatirə kitabında bəhs etmişdir.

Qurultaydan sonra Xocayev öz elmi fəaliyyətini daha da dərinləşdirərək, türkologiyanın ən sanballı əsərlərindən biri olan Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügət-it-Türk” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur (Kaşğarlı, 2024). Bu 2000 səhifəlik izahlı tərcümə türkologiya sahəsində böyük bir yenilik və irəliləyiş hesab olunur. Bu əsərin tərcüməsi yalnız ərəb dilinə deyil, müxtəlif türk dillərinə də dərinləndirilmiş və bələd olmağı tələb edirdi. Məhz bu biliklərə sahib olması Xocayevin bu mürəkkəb və fundamental işi müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsinə imkan yaratmışdır.

Divanın tərcüməsi ilə bağlı maraqlı sənədlərdən biri onun istintaq materiallarına əlavə olunmuş məktubudur. Buradan aydın olur ki, Xocayev 1935-ci il sentyabrın 1-dən bu iş üzərində çalışmış, 1937-ci ilin aprelində tərcüməni tamamlamış və iyulun 1-də onu elmi redaktə üçün Leninqrada akademik Kraçkovskiyə və professor Malova göndərməyi planlaşdırmışdır. Lakin bu plan baş tutmamışdır. Məktubun yazılmasından cəmi iki gün sonra, 1937-ci il iyunun 3-də Xəlid Səid Xocayev həbs edilmişdir.

Beləliklə, Xocayev həm elmi fəaliyyətinə, həm də milli ideyaların daşıyıcısı kimi duruşuna görə repressiyaların hədəfinə çevrilmişdir. Onun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixində parlaq, lakin faciəli səhifələrdən biridir.

Nəticə

XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan elmi və mədəni həyatında həm yüksəliş, həm də faciəvi dönüş dövrü kimi yadda qalmışdır. Bu illərdə Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Vəli Xulufu, Aleksandr Samoyloviç və bu kimi bir çox görkəmli şəxsiyyətlər Türkologiya elminin, milli düşüncəsinin, yeni əlifba hərəkatının və ümumən maarifçiliyin inkişafı uğrunda böyük əzmlə çalışmış, lakin sonradan totalitar rejimin amansız repressiya dalğasının qurbanına çevrilmişlər. Onların hər biri öz fəaliyyəti ilə türk xalqları arasında elmi, mədəni və mənəvi bağların möhkəmlənməsinə xidmət etmiş, milli kimliyin qorunması və inkişafı üçün mühüm töhfələr vermişdir.

Repressiyaya məruz qalan bu ziyalıların həyatı və yaradıcılığı bir daha sübut edir ki, elm və fikir azadlığı ideoloji təzyiqlərlə susdurula bilməz. Onlar öz dövrlərinin sərt siyasi şəraitində belə, elmi həqiqətə, milli dəyərlərə və türk birliyi ideyasına sadıq qalmışlar. Bu gün onların irsinin yenidən araşdırılması təkcə keçmişə borcumuz deyil, həm də gələcək nəsillərə milli yaddaş və elmi məsuliyyət örnəyidir.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Elm, 336 s.
2. Babayeva, Ş. (2018). Xalid Səid Xocayev və onun “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri adlı məqalə. “Xəbər” qəzeti.
3. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri (beş cildə, I cild). Orq-Qorb, 336 s.
4. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkatda ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. (2016). Bakı, 14–15 noyabr.
5. Qacarlı, C. I Türkoloji Qurultayda dil məsələləri.
6. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Gənclik nəşriyyatı.
7. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologicheskii syezd (1926): 26 fevralya – 5 marta 1926 q.: Stenoqrafiçeskii otçet. Bakı: ASSR (Obş.-vo Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana), 426 s.
8. Mümtaz, S. (2005). Mirzə Şəfi Vazeh. Nurlan, 31 s.
9. “Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı. 2024. Cild 2, №2.
10. Xəlilov, B. Ə. (1999). Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Elm, 183 s.
11. Xəlilov, B. (2016). Türkologiyanın tarixi: XX əsrin 20–30-cu illəri. Papirus NP, 236 s.
12. Xulufu, V. (1929). İmla lüğəti.
13. Azərbaycan Milli Kitabxanası (ANL).
<https://www.anl.az/down/megale/525/2016/noyabr/512800.htm>
14. Azərbaycan Milli Kitabxanası (ANL).
<https://www.anl.az/down/meqale/525/2016/mart/480508.htm>

Daxil oldu: 14.02.25

Qəbul edildi: 08.04.25